

УДК 811.161.2'373.7:81-31Стельмах1/7.08

Л. І. Яковенко

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри загального та слов'янського мовознавства

СЕМАНТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ М. СТЕЛЬМАХА

У статті досліджено стилістичні особливості вживання фразеологічних одиниць у романі М. Стельмаха «Дума про тебе». Розглянуто проблему власне семантичних трансформацій фразеологізмів у художньому тексті. На конкретних прикладах показано вплив контексту та ситуації мовлення на зміни в значенні фразеологічних одиниць.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологічне значення, семантичні трансформації, контекст.

Постановка проблеми та стан її розроблення. Різні аспекти художнього мовлення М. Стельмаха привертають увагу лінгвістів, приваблюючи дослідників органічним поєднанням невимушеності загальнонародної мови з оригінальністю та різноманітністю індивідуально-авторських стилістичних засобів. Так, одними з перших ґрунтовних досліджень мови прозових творів письменника була кандидатська дисертація Л. Г. Авксентьєва [1], захищена у 1969 році, та низка його статей, де автор зосереджується на особливостях фразеології прозових творів письменника. На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки звернено увагу на стилізацію розмовності у прозі М. Стельмаха: Т. В. Ткаченко у цьому аспекті просліджує також стилістичний потенціал узуальних і трансформованих фразеологічних одиниць (далі – ФО) розмовного походження [6]. У світлі вже існуючих досліджень видається цікавим простеження семантичних трансформацій ФО роману М. Стельмаха «Дума про тебе» з метою встановлення індивідуально-авторських особливостей їх використання у системі окремо взятого твору. Власне семантичними вважаються такі перетворення фразеологізмів, які спричинюють зміну традиційного значення різного ступеня, від збільшення абстрактного елемента в семантиці до появи додаткових смислових і стилістичних відтінків аж до розвитку нового значення і перетворення фразеологізму в полісемічний, що не порушує при цьому лексико-граматичного складу стійкого словосполучення [2, с. 84]. Такий тип трансформацій зазвичай вимагає від читача вдумливого прочитання тексту, загальної мовної інтуїції й глибокого знання народної фразеології.

Виклад основного матеріалу. Роман М. Стельмаха «Дума про тебе» видано у 1969 р. Він містить велику кількість живомовних фразеологічних висловів, які органічно влітаються в канву твору, що сприяє виразності і яскра-

вості мовного полотна. Введення фразеологізмів у текст, найчастіше в мову персонажів, надає йому емоційного пожвавлення і природності. Тут часто спостерігаємо результати розвитку, переосмислення семантики фразеологізму. Поширеними є семантичні трансформації, які розглядаються як зміни традиційної семантики фразеологізму, спричинені його актуалізацією в особливих контекстуальних умовах, внаслідок чого узагальнене фразеологічне значення набуває додаткових відтінків або ж реалізується семантична двоплановість окремих компонентів ФО чи словосполучення в цілому. Значний інтерес становить розгляд власне семантичних трансформацій і подвійної актуалізації ФО, при яких смислові зміни зумовлюються зовнішньою сполучуваністю. У творі автор часто змінює традиційне оточення фразеологізму, поповнюючи фразеологічне значення новими елементами. Так, спостерігаємо зміни в звичному для ФО об'єктному оточенні, які полягають у заміні іменників з семантикою особи лексемами абстрактного змісту, що призводить до збільшення ступеня абстрактності фразеологічного значення. Результатом таких змін є виникнення додаткових відтінків, а іноді навіть нових значень полісемічного фразеологізму. При цьому втрачається внутрішня форма ФО. Наприклад, ФО **як з ланцюга зірватися** «не володіючи собою, різко» [7, с. 336] передбачає в суб'єктному оточенні іменник із семантикою особи. Вжитий стосовно іменника *війна*, цей вираз набуває додаткового відтінку значення «*раптово, зненацька*»: «*..Рвонулась війна, мов із ланцюга зірвалась, та все одно маю хоч кілька мішків муки привезти*» [5, с. 255]. Пор.: «*Салагатово не було – той останнім часом ніби з ланцюга зірвався*» (Збанацький) [7, с. 336].

Характерною особливістю роману є повторення героями твору певних епітетів, метафор, порівнянь, фразеологізмів тощо, які стають їхніми мовними візитними картками. Зокрема, Хворостенко, який не довіряє нікому, весь час стверджує, що **бачить** всіх **наскрізь**; Шаламаєнки вповодж усього роману **продають** або **показують зуби**. Фразеологізм **брати за роги** у поєднанні зі словом *життя* у значенні «*діяти рішуче, настирливо, скориставшись обставинами*», представляє негативного героя роману Артемона Васюту: «*А життя, воно таке: як не візьмеш його за роги, воно візьме за печінки...*» [5, с. 73]. **Брати за печінки** кого – «*дуже дошкуляти, боляче вражати кого-небудь, торкаючись чогось найбільчшого*» [7, с. 50] в контексті набуває нового відтінку значення «*ставити в скрутне становище*» за рахунок сполучення з абстрактним іменником *життя* у суб'єктному оточенні, в той час як нормативне вживання даної ФО взагалі не передбачає такого оточення (пор.: «*Узднів – і його [писаря] так і взяло за печінки*» (Квітка-Основ'яненко) [7, с. 50]).

Як бачимо, видозміни значення ФО у романі М. Стельмаха шляхом семантичних трансформацій свідчать про старанний добір письменником фразеологізмів, а також про пошуки автором нових контекстів до них, що забезпечує оновлене звучання відомим виразам.

Іншим засобом семантичної трансформації фразеологізмів у романі є подвійна актуалізація, що передбачає реалізацію потенційних значень усіх чи

окремих компонентів фразеологізму поряд із використанням його традиційного значення [2, с. 87]. Семантична двоплановість ФО, яку слід розглядати як здатність стійких виразів мати пряме значення, що виходить із значень його компонентів, а також переносне (фразеологічне), дозволяє письменникові створювати такий контекст, в якому реалізуються обидва плани словосполучень. Наприклад, розповідаючи про втечу Ярини з власного весілля та про зустріч її зі старим пасічником, автор пише: *«Ярина розв'язала свою передвесільну хустину, прилякла, потім взяла її за ріжок і, коли вона стрепенулася вгору, випустила з руки. – Нащо це? – вирвалось у старого. – Пішло за вітром весілля, хай і вона йде за вітром...»* [5, с. 40]. Ситуація мовлення вказує на пряме розуміння даного словосполучення: Ярина пускає за вітром свою хустку, бажаючи позбутися її як згадки про своє невдале весілля. Але наступний контекст, де вираз **піти за вітром** вживається відносно іменника *весілля*, надає йому традиційного фразеологічного значення *«зникнути безслідно»* [7, с. 63]. Ситуація мовлення і контекст виступають у даному випадку тими протилежностями, кожна з яких пов'язана з одним із семантичних планів виразу **піти за вітром**, внаслідок чого реалізується як пряме, так і фразеологічне значення. Віддалений контекст теж сприяє поновленню внутрішньої форми ФО **піти за вітром**, адже події розгортаються під час замітлі.

Також привертають увагу випадки вживання співзвучних з фразеологізмами вільних словосполучень, які в наближеному контексті не можуть сприйматися як фразеологізми, але у контексті усього твору набувають фразеологічного звучання. Такі словосполучення зустрічаємо в композиційно значимих частинах: мотив долання дороги під час замітлі головними героями превалює на початку та в кінці роману, набуваючи символічного значення життєвого шляху, сповненого боротьби та незгод. У кінці першого розділу читаємо: *«Вона [хуртовина] ніби трохи стихнула, не так страшно гуготіло, та все одно їти було тяжко – то долав страшенні перемети, то провалювався в якісь ями, відплювувався снігом і здирав наморозь з обличчя. І знов через якийсь час втратив упевненість, чи не збився з дороги?»* [5, с. 15]. Наближений контекст актуалізує словосполучення **збитися з дороги** як вільне, а контекст роману спонукає до сприймання цього виразу як фразеологічного. Адже головний герой Богдан Романишин, подумки аналізуючи свої вчинки, сумнівається у їхній правильності. Тому в процитованих рядках словосполучення **збитися з дороги** може сприйматися як фразеологізм зі значенням *«втратити правильний напрямок у діяльності, збочити»* [7, с. 323]. Перегукується з цим уривком останнє речення твору: *«А раннім ранком Нового року Ярина і Богдан, обсіяні зерном старого пасічника, пішли своєю дорогою – у стогін лісів, у рокіт вічного вітру, у шал хуртовини, бо кожна людина має долати і пройти свої хуртовини...»* [5, с. 350]. Тут завдяки віддаленому контекстові, де слово *хуртовина* набуває переносного значення *«життєві труднощі»*, вираз **піти своєю дорогою** набуває фразеологічного значення *«діяти самостійно, незалежно, не піддаючись чужому впливові»* [7, с. 355]. Цьому сприяє також макроконтекст.

Наступним різновидом семантичних трансформацій у романі є семантизація компонентів ФО. Так, у зображенні сінокосу напередодні війни читаємо: «– Імлиться сьогодні, і германська рана дає про себе знати – виходить, передгрозя недалеко, – примружився батько на захід, – шарахнув грабками, повів широку ручку, за ним пішов Богдан, а трохи перегодя йому **на п'яти** вже **наступав** такий статурний косар, що його можна було б у малювання брати.

– Учені, учені, бережіть свої п'яти, – підсміювався у золоті, як в ідола, вуса і, щоб не підрізати вченому п'ят, брав ширший покіс» [5, с. 133]. У цьому випадку ситуація мовлення і контекст зближують пряме та фразеологічне значення словосполучення **наступати на п'яти**. Спочатку воно сприймається як фразеологізм у значенні «наздоганяючи, переслідуючи, рухатися дуже близько від кого-небудь» [7, с. 536], але в подальшому контексті один із компонентів *п'яти* семантизується шляхом введення його до складу вільних словосполучень *свої п'яти*, *берегти п'яти*, в результаті чого відновлюється і внутрішня форма фразеологізму.

Цікавий приклад використання на тлі фразеологізму його компонентів спостерігаємо при зображенні автором ситуації, коли начальнику української поліції Пасикевичу повідомляють по телефону, що партизани на очах у всіх викрали німецьку вантажну машину разом з шофером: «– **Що накажете робити? – Підняти на ноги всю поліцію!** – Та що ж ми зробимо з ногами?» [5, с. 299]. Один з персонажів використовує слово *ноги* у складі фразеологізму **підняти на ноги**, «мобілізувати», а інший свідомо сприймає його в прямому номінативному значенні, оскільки ситуація мовлення сприяє цьому. В результаті виникає каламбур.

В окремих випадках автор семантизує зв'язані компоненти у складі фразеологічних зрощень, що поглиблює зміст висловлення, спонукає до прочитання «між рядками»: «Він [Туровець] теж, як не **вхопить хапун**, після свого середньоліття, подасться у пасічники. Та ні, це тільки думка летюча, спересердя на тих, що в графіки, як у кайдани, забивають землю. А життя він мав і має неспокійне, звик до цього і крутитиметься в ньому, якщо не **вхопить хапун**. Ох, той проклятий із казки **хапун**...» [5, с. 101]. **Хапун ухопив** «хто-небудь швидко, несподівано зник і не з'являється» [7, с. 921]. Словники тлумачать *хапун* як «той, хто викрадає кого-, що-небудь; викрадач» [4]; «чорт» [3]. Структурна та семантична подібність з ФО **дідько вхопив** «хто-небудь раптово помер, загинув» [7, с. 242] наштовхує на думку про можливу смерть героя, оскільки автор конкретизує лексичне значення вжитого окремо від ФО компонента розгорнутим означенням, що підкреслює міфологічність, нематеріальність згаданої істоти і надає оповіді філософсько-задумливого настрою. Однак у віддаленому контексті знаходимо згадку про «тих, що в графіки, як у кайдани, забивають землю», і це дає підставу розуміти цитований уривок по-іншому. У наведеному висловлюванні знаходимо своєрідний натяк на репресії передвоєнних років. Отже, можна припустити, що у цілісному контексті роману на тлі зображе-

них подій (несправедливі звинувачення, недовіра до людей і под.) слово *хапун*, вжите на фоні фразеологізму **вхопить хапун**, позначає не міфологічну нематеріальну істоту, а тих, хто знаходиться при владі й може розпоряджатися долями людей. В цьому випадку маємо справу ще й з вторинним перенесенням значення слова *хапун*. Таким чином автор надає цьому компонентові фразеологізму двозначності: він є органічною частиною складного цілого і водночас поновлює потенційні якості самостійної лексичної одиниці.

Чи не найбільш поширеним засобом трансформації ФО у романі є конкретизація одного з компонентів фразеологізму шляхом поширення означеннями, додатками, підрядними реченнями. Наприклад, означенням: «**На такий вогник**, на такі очі і з домовини можна встати» [5, с. 72] (пор.: **на вогник** «для відпочинку, розмови» [7, с. 140]); додатком та означеннями: «*Шаламаї частоколом загородили його ворота, вдивлялися у сонце і, сміючись, продавали* одному зеленкуваті, як горох, **зуби**»; додатком та складнопідрядним реченням, де один компонент входить до складу головного, а другий – до підрядного речення: «*Шаламаєнки знову засміялися і показали метелиці, що справді мають добрячі зуби*» [5, с. 8] (пор.: **продавати зуби, показувати зуби**). У наведених прикладах фразеологізм втрачає здатність виступати одним членом речення, а іноді навіть виступає у складі різних простих речень.

Висновки. Спостереження за ФО у романі М. Стельмаха «Дума про тебе» дозволяє зробити низку висновків. Поряд із вживанням значної кількості фразеологізмів у традиційному значенні автор творчо використовує структурні та семантичні можливості ФО. Найбільш характерними для стилю роману є власне семантичні трансформації, зумовлені зміною суб'єктно-об'єктного оточення ФО, подвійна актуалізація фразеологізмів шляхом вживання у наближеному контексті компонентів фразеологізму на його тлі; використання співзвучних з фразеологізмами вільних словосполучень, що у контексті усього твору набувають фразеологічного звучання; конкретизація одного з компонентів фразеологізму шляхом поширення означеннями, додатками, підрядними реченнями. Це дає можливість письменникові наповнити слова глибоким афористичним змістом. Трансформовані ФО також використовуються в романі як художній засіб мовної характеристики героїв. Широке використання ФО відзначається доцільністю, сприяє створенню правдивого художнього образу, надає роману живомовних інтонацій, яскравості й неповторності.

Література

1. Авксентьев Л. Г. Фразеология языка прозаических произведений Михаила Стельмаха : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук / Леонид Григорьевич Авксентьев. – Харьков, 1969. – 26 с.
2. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / Віра Максимівна Білоноженко, Ірина Святославівна Гнатюк / АН УРСР; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К : Наук. думка, 1989. – 155 с.
3. Словарь української мови : в 4 т. / [упоряд. з додатк. власного матеріалу Б. Грінченко]. – К. : Лексикон, 1996. – (Препринт / НАН України, Ін-т укр. мови, 1996).
4. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

5. Стельмах М. П. Дума про тебе : роман / М. П. Стельмах. – К. : Дніпро, 1976. – 351 с.
6. Ткаченко Т. В. Фразеологічні засоби стилізації розмовності в прозі Михайла Стельмаха // Мова і культура. – К. : ВД Дм. Бураго, 2005. – Вип. 8. – Т. III. – Ч. 1. Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. Мова сучасного мистецтва. – С. 201–205.
7. Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / [уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.]. – К. : Наук. думка, 1993.

Статтю отримано 30.08.2015 р.

Яковенко Л. І.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ РЕЧИ М. СТЕЛЬМАХА

В статье исследованы стилистические особенности употребления фразеологических единиц в романе М. Стельмаха «Дума про тебе» («Ballad of You»). Рассмотрена проблема собственно семантических трансформаций фразеологизмов в художественном тексте. На конкретных примерах показано влияние контекста и ситуации речи на изменения в значении фразеологических единиц.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологическое значение, семантические трансформации, контекст.

Yakovenko L. I.

SEMANTIC TRANSFORMATIONS OF THE PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE ARTISTIC LANGUAGE OF M. STELMAKH

The main scope of research in this paper focuses on stylistic particularities of the use of phraseological units in the novel “Duma pro tebe” (“Ballad of You”) by M. Stelmakh. The paper investigates the problem of semantic transformation in the imaginative literature texts. The influence of the context and speaking situation on the changes in the phraseological unit’s meaning is shown on a variety of specific examples.

Key words: phraseological unit, phraseological meaning, semantic transformations, context.